

”Vem f-n beställde det här?” Om värderingar, realiteter och varför vi hela tiden får vad ingen vill ha

Det här seminariet har rubriken *Beställar-utförarmodellen i praktiken*, men om det är något jag *inte* kommer att tala om så är det just beställar-utförarmodellen i praktiken. Jag vet inte mycket om de specifika problem som uppstått när man försökt införa den i kommunerna, och har inga särskilda förslag på hur de borde lösas. Vad jag som filosof vill ta fasta på är istället vissa principiella frågor om det vi kallar ”värderingar” och ”realiteter”, och några mer allmänna problem och tendenser i samtiden som jag tror det är viktigt att fundera på bland annat när man tampas med beställar-utförarmodellen (BUM) i praktiken. Jag ska, kunde man säga, försöka skissera en bakgrund till det som här står i förgrunden.

Varför blir det fel?

Jag ska tala bland annat om varför vi hela tiden får vad ingen vill ha. Det är slående att det så ofta både i privatlivet och i politiken går just så. Alla säger vi oss vilja ordna allt på bästa sätt, vi är kanske i princip överens om vad vi vill åstadkomma, och ändå är alla missnöjda med resultatet. Alla, eller åtminstone de flesta av oss, vill till exempel ha omfattande och fungerande välfärdstjänster, och ändå verkar det nästan omöjligt att få dem att fungera bra och få pengarna att räcka till för att finansiera dem.

Hur kan det komma sig att det är så? Förklaringen kan verka självklar: det finns helt enkelt vissa realiteter (ekonomiska och demografiska, främst) som begränsar våra möjligheter att ordna till exempel välfärdstjänster. Dessutom är världen komplicerad och det är svårt att organisera saker på ett ändamålsenligt och effektivt sätt. Det räcker inte med goda avsikter, man måste också känna till realiteterna, tänka klart och räkna rätt. Det här är mer än man kan vänta sig av folk i gemen, och så är också vägen till helvetet stenlagd med goda avsikter. Annorlunda uttryckt: det är inget fel på våra värderingar, men ofta saknas den sakkunskap och skicklighet som krävs för förverkligandet. Det här är en förklaring som tilltalar experter av alla slag, dem som har som yrke att veta och kunna, och som lätt blir irriterade på ”vanligt folk” som kommer med naiva åsikter om saker de inte förstår. Jag tvivlar inte på att

experterna ofta har goda skäl att vara irriterade. Men lika säkert är det att folks okunskap och inkompetens *inte* är hela förklaringen till att det hela tiden går fel för oss. Att tro *det* är, om något, ett utslag för naivitet!

En helt annan bild av situationen öppnar sig om vi tänker på ett vanligt *gräl*. Det är ju sällan så att de som grälar, eller ens den ena av dem, tycker det är bra att gräla, att de har en sådan konstig ”värdering”. Saken är istället den att båda anser att det var *den andra* som började. Själva önskar de, påstår de, inget annat än att hålla sams och diskutera sina oenigheter sakligt. Det är bara det att *den andra* hela tiden är osaklig och grälsjuk. På precis samma sätt är det när länder krigar med varandra. Båda är de enligt sig själva fredsälskande nationer som blivit utsatta för omotiverad aggression...

Problemet är uppenbarligen inte att båda sidor har goda avsikter men bara inte vet hur de ska omsätta dem i praktiken, utan att de bedrar sig om sina egna avsikter, som inte alls är så oskyldiga och goda som de vill föreställa sig. De misstror och misstänker varandra, och läser därför in ruttna motiv och undermeningar i allt den andra säger och gör, tar genast också ett neutralt påpekande som en anklagelse, till exempel. Båda ”slår bara tillbaka” – föreställer de sig. Det *första* slaget slås alltid ”i självförsvar”. Det är så det kommer sig att världen är full av gräl fast det inte i hela världen går att hitta en enda människa som enligt egen utsago *vill* gräla.

Det är inte bara i gräl det går till så här. Enligt den bibliska skapelsemyten var den första handlingen vi människor överhuvudtaget företog oss i vårt fallna tillstånd en *undanflykt*. ”Det var inte mitt fel!” säger Adam till Gud som fått fast honom för att äta av det förbjudna trädet. Han skyller ifrån sig på Eva, Eva pekar på ormen, som inte har något finger att peka vidare med och blir stående med skammen. Kort sagt: när vi gör något vi egentligen vet med oss att vi inte borde är vår primitiva reaktion att skylla ifrån oss. Antingen på någon annan eller på omständigheterna. Antingen: ”Det var hans fel!” eller ”Det var ingens fel!” Vad som helst bara man slipper erkänna att man själv har skuld i det skedda, bara man slipper se sig själv i spegeln.

När det gäller vår uppfattning av samhällsproblem är det ofta på samma sätt. Det är inte bara så att vi ofta saknar blick för helheten, utan problemet är att vi inte *vill* se hur vi *själva* bidrar till helheten. Vi vill till exempel inte se hur det vi gör på ett håll leder till att vi på ett annat håll står inför problem som verkar omöjliga att lösa. Hur vi alltså genom vårt eget agerande

bidrar till att skapa de problem som vi sedan uppriktigt men förgäves försöker lösa. Som löntagare kräver vi ständigt högre löner, som konsumenter fler och billigare produkter, som placerare högre avkastning – och så undrar vi varför vi inte har råd med välfärdstjänsterna som vi också kräver, eller får nöja oss med att ”önska att vi hade råd till”.

Effektivitetsjargongen och värderingssnacket

Den som inte gärna funderar på principiella frågor kommer helt naivt att anse att den, till exempel i sin roll som politiker eller tjänsteman, bara reagerar på konkreta problem och sysslar med omedelbar ”problemlösning”, och kan därför inte förstå varför utvecklingen hela tiden tycks drivas åt ett särskilt håll – till exempel så att den offentliga sektorn får allt svårare att hävda sig. Man har ju inte gjort några principiella ställningstaganden utan bara försökt komma till rätta med de omedelbara problemen, och uppfattar därför det man gör som ideologiskt neutralt, man tycker inte att det uttrycker några särskilda värderingar alls.

Men värderingar uppträder inte primärt i form av uttryckliga principiella ställningstaganden för eller emot en viss samhällsutveckling. Snarare visar de sig i vad vi i praktiken i konkreta situationer helt spontant tar för ”självkänt”, för möjligt och omöjligt, realistiskt och orealistiskt. Det viktigaste är inte om vi väljer A eller B utan att vi uppfattar A och B (och inte till exempel C eller D) som *alternativen*; inte *hur* vi löser problemet utan *vad* vi alls uppfattar *som* ett problem; inte *hur* vi tar ställning till givna realiteter utan *vad* vi uppfattar *som* realiteter. Det är här våra verkliga värderingar visar sig. Det betyder att de mycket väl kan vara osynliga för oss själva: vi tror att vi bara registrerar fakta när vi i själva verket gjort en värdering.

Värderingar är alltså inte alls något som hör hemma i festtalen och spelar liten roll när vi konfronteras med ”realiteterna”. Tvärtom är det först i ett värderande perspektiv som det vi kallar ”realiteter” *uppstår*. Ta nu till exempel den åldrande befolkningen i vårt land, de ”demografiska realiteterna” som ofta ses som ett hot mot välfärdsstatens framtid. Att befolkningen åldras är förstas ingen åsikts- eller värderingsfråga, utan ett konstaterbart faktum. Men detta faktum blir en hotfull, alltöverskuggande ”realitet”, snarare än till exempel en lustig kuriositet eller en odramatisk tendens bland andra, bara för att vi (för det första) självklart utgår från att vi har en moralisk skyldighet att se till att de gamla tas om hand, men samtidigt (för det andra) inte känner oss upplagda för att betala vad det verkar kosta. Vi vill

inte betala mer skatt, vill att privatkonsumtionen ska kunna fortsätta öka minst i samma takt som förr, och diskuterar därför febrilt hur vi ska kunna handskas med ”åldringsbomben”. Det är alltså, enkelt uttryckt, konflikten mellan två ”värderingar” som skapar de ”demografiska realiteterna”. För den som *inte* utgår från att fortsatt köpkraftsökning är ett självklart krav kommer de hotfulla realiteterna att avdramatiseras.

Det abstrakta och opersonliga teknokratiska språk som vi ofta använder när vi diskuterar till exempel strukturreformer som BUM gör oss lätt blinda för våra egna värderingar. Vi säger oss eftersträva effektivisering, synergieffekter o.s.v., och de här formellt värdeneutrala termerna osynliggör de värderingar som i själva verket ligger till grund för våra resonemang. Vi smugglar in värderingar i debatten utan att deklarerat dem. Effektivitet är så till vida ett neutralt begrepp att det bara handlar om att utföra en given uppgift (vilken som helst) så snabbt, resurssnålt och allmänt vettigt som möjligt. Men vi talar alltid om effektivitet mot en bakgrund av värderingar. För det första är det *bra* att en sak görs effektivare bara om saken själv är god; att en diktator *effektivt* lyckas tysta oppositionen är inget att glädja sig över. För det andra ligger det naturligtvis en värdering i *vad* man anser att måste effektiviseras, vilka verksamheter man tycker att slukar alltför mycket resurser. För det tredje är det inte alls neutralt att man lyfter fram just effektivitet *som* det väsentliga i ett visst sammanhang. Fokuset i diskussionen blir ett helt annat om det som framhävs är till exempel rättvisa eller människovärdigt bemötande. Eller tänk om vi när vi talade om *tid* inte fokuserade på behovet att *spara* tid, som lyfts fram i effektivitetsjargongen, utan på vikten av att *ha och ge* tid åt oss själva och andra, åt barnet eller åldringen!

Problemet är inte att vi talar för mycket om till exempel effektivitet *i och för sig*, utan att vi talar *för litet* om till exempel rättvisa, mänskliga behov och om olika verksamheters meningsfullhet. Den teknokratiska effektivitetsjargongen är kanske främst en *försvarsmekanism*, ett sätt att undvika att behöva tänka på det som det skulle vara viktigare, och obekvämare, att tänka på – som just rättvisa och mening. På det sättet liknar den de cyniska idéer som går ut på att ”livet egentligen *bara* handlar om X (pengar, makt, sex, vad det nu är)”. Sådana idéer har en *lugnande* inverkan: den tillåter oss, åtminstone för stunden, att skjuta undan de kanske ganska ångestfulla tankarna om andra, svårare sidor av livet, de som har kärleken och livsmeningen att göra, eftersom allt ju ändå bara handlar om... (pengar till exempel). Effektivitetsjargongen skapar på samma sätt en lugnande känsla av entydighet och kontrollerbarhet. Den som fattar politiska eller administrativa beslut måste ta ställning till

en mängd överväganden som har att göra med vad ett beslut *konkret betyder* för olika berörda parter – överväganden som ibland är svåra för att de verkar mångtydiga och sinsemellan motstridiga, andra gånger för att det är bara alltför klart vad det handlar om, till exempel att det man skulle vara så frestad att göra är uppenbart orättvist. Beslutsångesten lättar om man istället för att tänka på allt det här får jobba med siffror som man kan addera och dividera tills man får fram en summa, svart på vitt, som anger *vilket resultatet är* eller *vad det kostar*. Men föreställningen att man nu vet bättre än tidigare vad det är man besluter om är naturligtvis en illusion, för räkneoperationerna har ju inte fått de konkreta konsekvenserna av beslutet att försvinna. Att sätta prislappar på saker, eller att införa administrativt definierade nyckeltal och andra kvantifieringsoperationer, kan aldrig lösa oss från uppgiften att fatta mänskligt taget ansvarsfulla och genomtänkta beslut, från att efter bästa förmåga *personligen* ta ställning till vilka mänskliga följder ett beslut får.

Skenbar, teknokratisk värdeneutralitet och fokusering på kostnader är *ett* sätt att undvika att behöva reflektera över vad det egentligen är man håller på med. Men det blir inte nödvändigtvis bättre av att vi börjar tala väldigt mycket om ”våra värderingar”. När man inom olika organisationer försöker formulera ”vad vi står för” blir det hela ofta knappast mer än en parodi på eftertanke, ett exempel på det skenbart dynamiska kvasitänkande som konsulter inom näringslivet älskar, och som tyvärr spridit sig också till den offentliga sektorn som ett led i den helt absurda beundran som många politiker och tjänstemän tycks känna för de *privata* byråkratiernas produkter. Det parodiska med talet om ”våra värderingar” är att de värden man räknar upp i nio fall av tio är plattityder som alla måste hålla med om, och som alltså inte säger någon människa någonting alls. ”Hos oss står kunden i centrum”. Skulle något företag säga: ”För oss är kunden bara en bisak”? På samma sätt med sloganer som ”kvalitet i vården”. Kan man tänka sig att någon skulle mena att kvaliteten på diagnosen inte spelar så stor roll, bara man får träffa doktorn?

Poängen är att det inte har mycket mening att *säga* att det ska finnas ”kvalitet i vården”. Allt hänger på hur långt våra beslut i praktiken styrs av en verklig omsorg om patienterna, hur långt vi till exempel inte väljer det billigare alternativet även om det förmodligen gör vården sämre. Ofta motsvarar praktiken förstås inte alls våra påstådda ideal. Sinnebilden för det här är den där lådan som finns på en massa företag, och numera också offentliga inrättningar, där det står ”Din åsikt är viktig för oss!” Man har nyss blivit bemött på ett sätt som, trots alla artiga leenden, visar att ingen ger ett ruttet lingon för vad man tycker – om man nu

överhuvudtaget lyckats hitta en livslevande människa ur personalen att tala med. Och så hittar man då den där lådan som meddelar vilken ”värdering” inrättningen i fråga står för: ”Din åsikt är viktig för oss!”. Här blir parodin besk satir.

Om man kan smugla in värderingar i beslutsfattandet utan att deklarerat dem, så kan man alltså också så att säga smugla *ut* dem ur beslutsfattandet just *genom* att deklarerat att man ”står för” dem. Man har liksom markerat att man är medveten om hur viktigt det där med vårdkvalitet är, och eftersom man är medveten om det behöver man inte tänka desto mer på vad det konkret betyder. I själva verket blir värderings- och kvalitetsnacket viktigare ju mer man i praktiken låter sig styras av helt andra överväganden. Om det blir aktuellt med att börja ”mäta kvaliteten” i vården så visar det, skulle jag säga, att man redan helt tappat greppet om allt vad sann kvalitet heter. Det borde ju inte vara så svårt att förstå hur till exempel ett läkarbesök borde gå till, vad kvalitet betyder i det här sammanhanget: det krävs en yrkesmänniska som kan sin sak och uppträder respektfullt och allmänt mänskligt, och som har tid att möta och prata ordentligt med patienten. Det behövs ingen konsult och inga kvalitetmätningar för att förstå att kvaliteten blir lidande om läkaren arbetar under hård tidspress eller måste dra sig för att ordinera vissa typer av vård för att det är för dyrt. Det blir viktigt att mäta kvaliteten, som det heter, just precis när man egentligen vet med sig att man ställt sådana effektiviserings- och kostnadskrav på dem som arbetar i vården som de inte kan fylla utan att *tumma* på kvaliteten. ”Mätningen” eller utvärderingen görs sedan för att visa att situationen trots allt är acceptabel, att det inte är så illa, att patienterna kan vara lugna. Den är ett propagandanummer, som säkert också är avsett att lugna beslutsfattarnas samveten.

Om misstro och incentiv

Ett uppenbart problem med BUM, och mer allmänt med den tilltagande styrningen av offentliga verksamheter med hjälp av prestationspremiering och marknadsliknande mekanismer, är att hela konceptet bygger på en grundläggande *misstro* mot dem som arbetar i verksamheterna. Man *utgår* från att man *inte* kan lita på att de har ett genuint engagemang för det de gör eller för människorna de betjänar: det är därför man måste *sporra* dem att göra sitt bästa. Man måste klart definiera vad man vill att de (arbetstagare, enheter, producenter) ska prestera, och sedan belöna dem ju bättre de lyckas, annars kommer de bara att lata sig och vara ineffektiva. Den här idén ligger till grund för det allmänna föraktet för den offentliga

sektorn i dess traditionella form: där gjorde man, påstås det, inte annat än slog dank och körde på i gamla hjulspår, medan man i den privata sektorn sedan länge av vinstmotivet sporrats vara effektiv och innovativ.

Den bild av människan som förutsätts här, att det enda folk bryr sig om är pengar, och att pengar är det som bäst driver fram innovationer, är uppenbart osann. Folk som primärt bryr sig om pengar är inte särskilt kreativa, annat än när det gäller att skaffa sig mer pengar, och det är inte de som gör innovationer, även om de är bra på att göra pengar på *andras* innovationer. Men att idén är osann hindrar inte att det får konsekvenser om man börjar bete sig som om den var sann. När pengarna eller något annat yttre incentiv införs som sporre och styrmedel skapar man ett permanent problem, nämligen att ordna det så att incentiven sporrar till rätt sak. För just *genom* att införa incentiv låter man förstå att det är incentivet, inte själva verksamhetens vettighet, som de man vill sporra ska fokusera på, och det är ju egentligen en förtäckt uppmaning åt dem att hitta på sätt att få ut belöningen på lättast möjliga sätt. Det samma gäller produktifieringen av tjänster som förutsätts i BUM: man ska fokusera på produkten *som den är definierad*, inte på någon allmän vettighet. Om man formulerat strikta kvalitetskrav på fyra områden, varför skulle inte producenten fuska på ett femte, som inte nämns i avtalet?

Man säger naturligtvis att utmaningen just blir att utforma avtal och belöningsystem så att de ger rätt resultat, så att man får just det man ville ha. Men sanningen är den att där folk inte litar på varandra och på att alla gör sitt bästa av genuint engagemang för saken, så finns det inget sätt att undvika missbruk. Man kan bara försöka täppa till kryphålen och strypa missbruken vartefter som de uppstår, vilket de gör i ständigt nya former. Någon genuint ökad effektivitet lär man knappast kunna vänta sig av sådana arrangemang, däremot nog en ständigt svällande sekundärbyråkrati med uppgift att övervaka det hela. USA:s vansinnigt överbyråkratiserade, privatfinansierade sjukvårdssektor är ett avskräckande exempel.

Den offentliga sektorn av gammal modell led naturligtvis av en massa slentrian och maktmissbruk och överbyråkratisering den också. Men man borde väl försöka komma åt de här problemen genom reformer som syftar till att öka möjligheterna för dem som arbetar med välfärdstjänsterna att själva utforma sitt arbete, vilket är en förutsättning för att de verkligen ska kunna visa sitt engagemang i verksamheten – alltså sitt engagemang för barnen, patienterna o.s.v. Men istället för att göra det, istället för att utnyttja de inre drivfjädrar som

ligger i personalens engagemang, tycks man ha gått in för att ersätta *ett* slags extern kontroll – den auktoritära chefen och paragrafslaveriet – med ett annat: avtals- och resultatstyrning.

”Men det finns ju inga pengar!”

När jag tidigare lyfte fram det värdeladdade i det som utger sig för att vara neutralt var det inte bara för att avslöja falska pretentioner, utan framför allt för att visa att det vi tar för givet också kan uppfattas på andra sätt, och därmed öppna upp möjligheten att ”tänka det otänkbara”, att tänka en annorlunda framtid. Om vi till exempel utgick från att det viktigaste målet för reformer av välfärdssektorn var att ha och ge tid istället för att spara tid, så skulle diskussionen nog se ganska annorlunda ut! Vi kunde säkert diskutera BUM också ur den här utgångspunkten, men helt andra aspekter än produktivitetsökning skulle då stå i fokus. Till exempel kunde man lyfta fram BUM som ett sätt att främja småskalig, människonära tjänsteproduktion, och därmed ett livskraftigt lokalt näringsliv i kommunerna.

Det här låter säkert som naivt drömmeri i många öron. ”Realiteten” är ju att det helt enkelt inte finns pengar för att klara servicen ens på nuvarande nivå. Vi måste hitta effektiva sätt att spara, inte fantisera om ”småskalighet” och att ”ge folk tid”! Tvånget att spara inte är något påhitt utan högst reellt! Jo, naturligtvis är det så. Jag är mycket medveten om att det ekonomiska manöverutrymmet i kommunerna i praktiken ofta är nog så begränsat. Men vad jag vill fästa uppmärksamhet vid är något annat, nämligen att kommunerna befinner sig i ekonomisk kris för att det ekonomiska systemet som helhet ser ut som det gör, för att det tenderar att fördela pengar till vissa verksamheter och inte andra. När vi fattar enskilda beslut kan vi inte göra annat än leva med de ekonomiska realiteterna, men på systemnivå – och det gäller både inom enskilda kommuner, nationellt och globalt – kan vi också *förändra* realiteterna, alltså förändra systemet på ett sådant sätt att det inte hela tiden ger upphov till samma typer av brutala realiteter i praktiken, till exempel behov att lägga ner byskola efter byskola.

Situationen kan beskrivas med en liknelse. Tänk er en hårt arbetande pappa som aldrig är hemma. Det blir hela tiden sena kvällar på jobbet och han hinner inte hem till middag, han hinner inte föra sonen till dagis, missar dotterns julfest, o.s.v. I varje enskilt fall har han en legitim orsak, en förklaring av varför han inte kan vara med. *Han har helt enkelt inte tid.* Han försöker så gott det går pussla ihop tidtabellerna, hinna både med jobb och familj, och

familjen hjälper till: middagen flyttas först fram till sex, sedan till sju, för att pappa ska hinna vara med. Men resultatet blir förstås att pappa tar på sig ännu mer jobb, och aldrig hinner hem till middagen. Lösningen är naturligtvis att han stannar upp och frågar sig om han kanske borde *jobba mindre*, slå av på takten, sänka karriärambitionerna. För det är ju hans val att prioritera karriären som *skapar* den tidspress han hela tiden lever under. Det är vansinne, det går helt enkelt inte, att försöka pussla ihop det så att han ska hinna både med familj *och* raketkarriär. Situationen är exakt densamma när det gäller svårigheten med att bekosta välfärden. Vi har hittills reagerat så att säga med att försöka ”flytta fram middagen”. Istället för att fråga oss varför det finns så litet pengar för välfärdstjänsterna försöker vi producera dem billigare, precis som pappan försökte få den knappa tiden att räcka istället för att fråga sig varför tiden *var* så knapp. ”Jag har helt enkelt inte tid”, sade han. ”Vi har helt enkelt inte råd”, säger vi. Nej, naturligtvis inte, så som vi valt att ordna vårt liv.

Problemet är att insikten om och tron på att det går att på allvar förändra de ekonomiska realiteterna saknas i dag. Vi tenderar alla att mer eller mindre acceptera att det finns vissa ekonomiska nödvändigheter som gör det svårt eller omöjligt att ordna samhället som vi skulle önska. Det här skapar en märklig paradox i hjärtat av vår kollektiva självförståelse. För å ena sidan tänker vi att vi lever i ett samhälle som skiljer sig radikalt från traditionella samhällen, där den enskilda individens levnadslöpp var mer eller mindre utstakat från födseln, och där själva den samhällliga ordningen uppfattades som gudagiven och oföränderlig. Hos oss däremot, tänker vi oss, får den enskilde själv välja vad hon vill göra med sitt liv, och som demokratiskt kollektiv väljer vi själva hur vår gemensamma framtid ska utformas. Vi betonar alltså vår individuella och kollektiva frihet att välja hur vi vill leva. Men *samtidigt* har vi en känsla av att vi i grunden *inte* har något val, eftersom den globala ekonomiska konkurrensen obarmhärtigt slår ut alla som inte accepterar dess behärda krav på ständiga innovationer och effektiviseringar. Visst är vi fria – men bara till att desperat försöka överleva i ett spel vars regler ingen av oss kan påverka. I själva verket är konkurrenssituationens logik den samma som grälets. Alla säger: ”Vi måste tävla, för att *dom andra* tävlar”. Ingen vill inse att de själva aktivt är med om att upprätthålla den låsta situationen.

En del av problemet är att vi lever i illusionen att pengar är något som finns – och framför allt *inte* finns – på samma sätt som bröd eller byggnader finns eller inte finns. Det här har förstås en viss riktighet på individplanet. Om jag är pank så har jag faktiskt inga pengar på samma sätt som jag kanske inte har någon mat i kylskåpet. Men det viktiga att notera är att pengarna

står på en annan nivå, har en helt annan funktion, än de konkreta resurserna. Låt oss anta att det i en kommun finns barn som behöver dagisplats, det finns dagisutrymmen och utbildad personal som vill jobba i dem. Allt som behövs för verksamheten finns alltså där, både efterfrågan och de konkreta resurserna – men *ett* saknas, nämligen pengar, och därför kan man inte ordna dagisverksamhet. Pengarna är inte en resurs bland andra, utan det som gör att de existerande resurserna *kan användas*, det som ger dem som har pengar en socialt sanktionerad *rätt* att tillfredsställa existerande behov. Att inte ha råd att göra något betyder egentligen att inte ha *rätt* att göra det.

Pengar är alltså väsentligen ett instrument för att fördela rättigheter (och motsvarande skyldigheter) mellan olika individer och andra aktörer i samhället. Pengar går inte att äta, men pengar kan hindra vissa människor att äta trots att det skulle finnas nog med mat för att mätta alla munnar. Principen är inte ”åt var och en efter behov”, utan ”åt var och en efter betalningsförmåga”. En människas hunger ger henne ingen rätt till bröd, bara penningen ger den rätten, och spekulanten har rätt att låta säden ruttna i en silo om han inte får det pris han kräver för den. Penningens rätt går före människors behov. Det är vad ”marknadsmekanismen” och ”lagen om utbud och efterfrågan” *innebär*.

Det här är förstås självklart. Vi vet det alla, bara vi tänker efter en smula. Men fast det är självklart är det inte trivialt. Tvärtom är det upprörande, när man säger ut det så här krasst och konkret. Och den enkla men viktiga poängen som följer av det är *att penningrörelserna i samhället väsentligen inte är en teknisk fråga, utan en rättvisefråga*. Med andra ord en fråga som vi inte alls kan komma åt genom att tala om effektivitet, tillväxt och de andra termer som den ekonomisk-politiska diskussionen vanligen förs i. *Den grundläggande ekonomiska frågan är inte: Vad är effektivast? Utan: Vem ska ha rätt att äta?*

Mer allmänt är frågan vilka grupper och behov som särskilt ska uppmärksammas och skyddas, vilka strävanden och aktiviteter som ska uppmuntras, och vilka tvärtom motarbetas. Vad är rättvist, vad är skäligt, vad leder en viss åtgärd till i mänskliga termer till, på gott och ont? Det är sådana frågor som står på spel när man beslutar om till exempel skattepolitik eller reglering av finansmarknaden: det är sådana frågor den ekonomiska politiken borde ta ställning till. Eller rättare sagt, det är sådana frågor den *tar* ställning till, men ställningstagandena uppfattas inte *som* ställningstaganden och diskuteras därför inte som sådana. Nej, vi uppfattar det hela som neutrala ekonomiska frågor som ska avgöras i termer

av vad som är ekonomiskt sett ”oundvikligt” eller ”mest ändamålsenligt”. I praktiken innebär det här att de verkligt stora besluten, de som slår fast ramarna och handlingsutrymmet för de enskilda besluten ute i kommunerna, som bestämmer hur högt olika verksamheter på det hela taget värderas, vilka möjligheter de ges – just de besluten fattas *utan* någon värdediskussion. Våra värdediskussioner förs först långt senare, när det är för sent, när de grundläggande värderingarna redan gjorts om vilka behov som ska prioriteras.

Med detta vill jag inte alls ifrågasätta behovet av ekonomiska experter. Naturligtvis behövs de, och naturligtvis måste åtgärderna i den ekonomiska politiken vara ändamålsenliga. Men ändamålsenliga *för vem?* En av de stora lögnerna i dagens politik är att ”motsättningarnas tid är förbi”. För det handlar inte – inte heller när det gäller BUM – bara om att försöka ordna ”systemet” så ”förnuftigt” och ”ändamålsenligt” som möjligt, utan också hela tiden om *vems intressen* som ska gynnas, vems intressen som alls tas på allvar. Finanskriserna, nu senast den irländska bankkrisen (som ju inte är särskilt ”irländsk”, utan en kris för stora EU-banker med fordringar där), visar med all önskvärd tydlighet att när *vissa* intressen hotas ”finns” det plötsligt hur mycket pengar som helst att tillgå. Bankerna och investerarna ”måste” få skapa den ena bubblan efter den andra, när den sedan spricker ”måste” man se till att de inte förlorar några pengar på det, och för att betala kalaset ”måste” man sedan skära i välfärden. Att vi gång på gång sväljer samma svindel, att ingenting *på allvar* görs för att ändra systemet trots att det uppenbart borde vara högsta prioritet, är ett sorgligt bevis på hur totalt vi förlorat känslan för att styrningen av ekonomin faktiskt är en rättvise- och maktfråga, och ingenting vi kan lämna åt små eliter som under den teknokratiska neutralitens täckmantel främjar allt annat än allmänna intressen.

Men att ifrågasätta de grundläggande värderingar och prioriteringar som förkroppsligas i vår nuvarande ekonomiska och sociala ordning framstår naturligtvis som utopiskt så länge vi saknar en föreställning om hur alternativet kunde se ut, och så länge vi å andra sidan föreställer oss att det ändå inte är så illa att fortsätta som förr, att med litet mer av det samma (till exempel ännu litet mer effektivisering) så kan vi lösa våra problem. Perspektivet kan skifta på allvar först om det som nu framstår som realistiskt börjar framstå som vansinne, och det som nu framstår som utopiskt visar sig som en reell möjlighet.

”Realismens” vansinne

Låt mig börja med det jag kallade realismens vansinne – som ofta nog är alldeles uppenbar. Jag menar att det ofta finns en total *brist* på realism i just de försök att lösa samhällliga problem som man uppfattar som de enda realistiska. Det beror på att den s.k. realisten inte vill se roten till problemet, och därför bara förvärrar det när han försöker lösa det. Att försöka råda bot på trafikstockningar genom att bygga nya vägar är ett skolexempel på det här. Och realisternas övertygelse att det enda sättet att handskas med Marknaden är att försöka vara den till lags och ”lugna” den när den blir ”orolig”, trots att man vet att den hela tiden ”överreagerar” och betar sig allmänt irrationellt, är ju bara en dyrare version av den dödfödda föräldrastategin att försöka blidka ett bortskämt barn genom att ge barnet vad det vill ha, vilket naturligtvis bara gör det mer bortskämt och outhärdligt.

Det som vanligen kallas realism handlar inte om att göra nyktra situationsbedömningar, vilket är vad realism egentligen borde betyda, utan om att obändigt försvara *status quo* och vägra acceptera att man kunde göra något annat än gå vidare i utstakad riktning. Sådan ”realism” är helt enkelt ett annat namn för konformism, en brist på mod och fantasi. Och om situationen tillspetsas, så att de gamla utgångspunkterna inte längre gäller, så måste konformismen lära sig leva med omöjliga själv motsägelser.

Tänk bara på de globala miljöutmaningarna som vi står inför. Alla vet att jorden är ett klot med ändliga resurser och att vi inte kan fortsätta som förr med en ständig ekonomisk tillväxt. Det är helt enkelt helt orealistiskt, en ren dagdröm att tro att vi kan göra det. Ändå uppfattas det som det enda realiska att göra just det, fortsätta som förr. Alla ropar på mer ekonomisk tillväxt, inte mindre. Situationen är ungefär som om vi befann oss på ett tåg som rusar iväg mot en avgrund, men om någon påpekar att vi faktiskt är på väg mot undergång, så förklarar alla att vi omöjligt kan stoppa tåget nu: tvärtom måste vi höja farten, elda allt häftigare under ångpannan. Varför? För att vi förföljs av ett tåg med banditer: om vi saktar in hinner de upp oss, antrar tåget och skapar totalt kaos ombord (banditerna, det är massarbetslöshet med allt vad den för med sig av mänsklig misär och sociala spänningar, kanske fascism). Vi kan alltså inte slå av på takten, vi måste rusa vidare!

Situationen tycks faktiskt alldeles omöjlig. Vi har ett enormt ekologiskt hållbarhetsgap, men så har vi också ett andra hållbarhetsgap, det som handlar om finansieringen av välfärden. För att vi ska ha råd med välfärden verkar det som om vi borde göra allt vi kan för att trygga och

rent av accelerera den ekonomiska tillväxten, medan vi ur ekologisk synpunkt borde göra raka motsatsen! Hur ska vi vända oss?

Jag har en viss idé om det här, men den får vänta. ”Realisterna” däremot har inget svar. De eldar på för att försöka rädda oss från banditerna, och väljer helt enkelt att inte tänka på avgrunden som närmar sig. Det här är minsann inte *realistiskt*, om realism ska ha något att göra med att man ser nyktert på sin situation och sina alternativ! Andra ”realister” vägrar tro på att verkligheten faktiskt är så omöjlig. Många sätter sin tilltro till gröna teknologiska framsteg ska göra det möjligt att fortsätta med oändlig ekonomisk tillväxt, men på hållbar grund. ”Teknologin kommer att lösa våra problem, som den alltid gjort förut!” Men poängen är att teknologin visserligen löst alla möjliga problem, men *inte* problemet hur utsläpp och miljöbelastning ska fås att minska, för hittills har effektivisering och återvinning alltid ”ätits upp” av den ekonomiska tillväxten som gör att totalkonsumtionen ökat. Varje enskild kilometer som körs förbrukar mindre bränsle och ger mindre utsläpp, men eftersom bilarna och körorna blir fler växer de totala utsläppen ändå. Så verkar det historiskt sätt ha gått på område efter område. Och nu ska kineserna och indierna alla skaffa bil...

Man kan förstås inte veta vilka revolutionerande teknologiska innovationer som kan vänta runt hörnet. Kanske vi snart har obegränsad tillgång till billig och ren fusionsenergi? Det är förstås möjligt. Ingen kan utesluta ett mirakel. Men är det inte litet ironiskt att de som kallar det *realistiskt* att tro att det finns några alternativ till oändlig tillväxt sätter sin tilltro till ett mirakel? Det är knappast särskilt realistiskt! Däremot är den psykologiska logiken bakom teknologitron inte svår att formulera. Den går så här: ”1. Det verkar som om vi stod inför X. 2. Om det verkligen var så att vi stod inför X, skulle vi vara tvungna att göra radikala omprioriteringar. 3. Att vi skulle göra det är uteslutet. 4. Alltså står vi inte inför X.”

En liknande ”irrationell” logik gör sig ofta gällande när det gäller synen på hur välfärdsstaten ska finansieras. Alla känner till det som kallas ”Baumols sjuka”, alltså den inneboende tendensen i utvecklingen att välfärdstjänsterna som per definition är arbetsintensiva (vård, undervisning o.s.v.) hela tiden blir dyrare att producera i förhållande till den ständigt mer automatiserade och effektiviserade varuproduktionen. Och ändå tycks man tro att man ska kunna lösa problemet genom att pressa fram symboliska ”effektiveringar” inom den offentliga sektorn. Det verkar ungefär lika förnuftigt som om en människa försökte löpa i kapp med en häst och man försökte förbättra den stackars människans chanser genom att

skicka den på träningsläger och skaffa spikskor. Eller som att försöka ”bekämpa” sitt åldrande genom plastikoperationer: man kan temporärt maskera det oundvikliga förfallet, inte stoppa det.

Låt oss vända på perspektivet!

Men om nu det som utges för realism är vansinne, finns det då ett framkomligt alternativ? Jag tänker inte här komma med några politiska rekommendationer eller detaljplaner. Men däremot vill jag peka på att det inte alls är självklart att vi måste se på vår situation som så omöjlig som den konventionellt uppfattas.

Ta ”Baumols sjuka”, till exempel. Liksom man inte behöver se det som en katastrof att man blir rynkig och gammal, och alltså inte heller desperat behöver låtsas som om man kunde förhindra processen, så behöver man inte heller se den logik Baumol pekade på som ett problem, som en ”sjuka” som vi desperat måste försöka effektivera oss ur. Tvärtom. Att vi inte kan effektivera produktionen av välfärdstjänster på samma sätt som varuproduktionen är sant, men det finns heller ingen orsak att försöka! För Baumol – liksom Wagner, vars s.k. ”lag” säger att välfärdstjänsterna hela tiden efterfrågas mer i takt med att det allmänna ekonomiska välståndet ökar – pekar egentligen bara på det faktum att ju mer maskinerna kan sköta simpelt manuellt arbete och produktionen av varor, ju effektivare och alltså ”billigare” den här delen av den ekonomiska verksamheten blir, desto mer tid får vi över till att ägna oss åt viktigare saker som kultur och att sköta om varandra, desto mer ”efterfrågas” alltså sådana tjänster. Det är sant att dessa per definition arbetsintensiva tjänster blir allt ”dyrare” i förhållande till den allt mer automatiserade varuproduktionen, för det som kostar är ju egentligen folks arbetstid. Men det är inget *problem*, utan betyder positivt uttryckt att en allt större del av det samhällsliga arbetet *kan* sättas ner på välfärden eftersom varuproduktionen slukar allt mindre av tiden. Den väsentliga poängen är alltså att *varuproduktionen* kan skötas allt *billigare*, inte att vården blir allt dyrare!

Den ständiga produktivitetshöjningen inom varuproduktionen har alltså ”objektivt” sett den positiva innebörden att vi får allt mer tid över för att sköta om vår välfärd. Och om det ska ha någon poängen att vi sparar tid på ett ställe måste det ju vara att vi får mer tid på ett annat ställe. Men som systemet ser ut idag verkar vi tvärtom att vara tvungna att spara tid överallt, vilket är vansinne, som att spara en massa pengar som man aldrig får använda. Tiden, som vi

”objektivt” borde ha allt mer av, blir istället allt knappare. Det här kan bara betyda att vi har ett *systemfel* någonstans, att vi är offer för en kollektiv synvilla.

Så vitt jag förstår är problemet, mycket schematiskt uttryckt, att den tid som sparats in genom effektiveringen av varuproduktionen så att säga sitter fast i de vinster som företagen som producerar varorna drar in. (Pengar är ju, som sagt, väsentligen tid: för ett visst antal euro kan jag få en människa att ge en timme av sin tid åt mig som arbetstid.) Dessa vinster vet företagens ägare – som ju till stor del är vi alla genom våra pensionsfonder – inte vad de ska göra av. De hittar inte på något produktivt att placera dem i, utan låter dem istället snurra runt i det globala spekulationscasinot, där de ställer till bubblor och annat fanstyg. Att pengarna inte blir produktivt placerade visar sig först och främst i att vi har 10 % arbetslösa som ingen vill sätta i arbete. De här människorna behövs alltså inte för att producera varor, och de kunde alltså arbeta med välfärdstjänster. *Om* det offentliga bara hade pengarna att anställa dem med! Men de här pengarna sitter fast i vinsterna som snurrar runt i casinot. Vad göra? Verkar det inte ganska naturligt att tänka sig att de här vinsterna borde beskattas kraftigt, till exempel genom en Tobinskatt, så att de istället för att göra skada i casinot skulle göra nytta för välfärdsstaten, och för de arbetslösa?

Här har vi ju faktiskt något som nästan börjar likna ett politiskt program! Jag tänker inte utveckla det vidare här. Det kan hända att jag har helt fel i min analys av situationen, och det kan hända att jag har rätt, men att någon anser att det till exempel vore *orättvist* att beskatta kapitalet hårdare än idag. Det kan vi diskutera. Den poäng jag vill få fram är just precis att vi *kan* och *bör* diskutera frågor om den ekonomiska ordningen som de grundläggande värdefrågor de är. Om vi låtsas diskutera ekonomin värdeneutralt så kommer vi i själva verket bara att uttrycka våra värderingar omedvetet och i smyg. Och om vi diskuterar värderingar utan att beröra den ekonomiska verkligheten så blir det hela bara tomma fraser och fromma förhoppningar.

Låt mig avsluta med en kort anmärkning om de två hållbarhetsgapen, det ekologiska och det som gäller välfärdsfinansieringen. Det tycks ju som om det senare skulle kräva ökad ekonomisk tillväxt och det förra motsatsen. Men är det inte i ett längre perspektiv snarare så att det ekologiska kravet på minskad materiell tillväxt eller nolltillväxt talar *för* välfärden, för det arbets- och umgängesintensiva på den materiella varuproduktionens bekostnad? Idag bekymrar vi oss för att vi inte kommer att ha råd med välfärden, men det som vi i framtiden

inte kommer att ha råd, ekologiskt råd, med är privatkonsumtionen. Problemet kommer inte att vara hur vi ska lyckas spara ännu mer tid och jobba ännu längre, utan hur vi ska lära oss att ge och ta mer tid, att jobba mindre och att fylla vår tid med annat än konsumtion.